

İKİNCİ ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KORUYUCU HEKİMLİK VE BAZI VESİKALAR

ADEM ÖLMEZ*

Bilindiği gibi koruyucu hekimlik, hastalıkların ortaya çıkmasını ya da ağırlaşmasını engelleyici önlemler üzerinde çalışan hekimlik dalıdır. “Hıfzıssıhha” da denilen koruyucu hekimlik insan toplulukları kadar eskidir. İnsanlar bilgilerinin ve kültürlerinin elverdiği ölçüde sağlıklarını korumak için bazı tedbirler almışlardır. Temeli Hipokrat’ın çevresel faktörlerin hastalık oluşumunu etkilediğine ilişkin 2000 yıldan daha eski gözlemlerine dayanmaktadır.¹ Koruyucu hekimlikle ilgili gelişmeler, Mısır’da, Babil’de, eski Yunan’da, Roma’da ve Ortaçağların primitif toplumları arasında çok görülmüştür.² Koruyucu hekimlik İslam tarihinde de önem verilen bir konu olmuştur. Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde sağlığı korumaya ve temizliğe dair metinlerin olması, koruyucu hekimliğin gelişmesine zemin hazırlamış; karantina uygulaması gibi koruyucu hekimliğin pek çok pratiğinin örnekleri verilmiştir.³

Koruyucu hekimliğin gelişmediği dönemlerde, büyük kitlesel ölümler yaşanmıştır. Avrupa’da 6. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar yaşanan 25 veba salgınında nüfusun yaklaşık yarısı kaybedilmiştir. Osmanlı Devleti’nde de çeşitli salgınlar ve kitlesel ölümler yaşanmıştır. 18. Yüzyılda olağan hastalıklar, çiçek ve vebadan yıllık ölüm oranı ortalama binde 60 kadardır. Örneğin İzmir’de 1759-1765 arasında 100 bin olan nüfusun yaklaşık yarısı kaybedilmiştir. 1813-1818 arasında veba salgını Osmanlı’nın Balkan şehirlerini kırıp geçirmiştir. Mısır’da 1835 salgınından sonra nüfusun tekrar eski haline gelmesi için 15 yıl beklemek gerekmiştir.⁴ Bu kayıplar çeşitli salgınlardan dolayı II. Abdülhamid döneminde de devam edince, padişah özel tedbirler alma ihtiyacı hissetmiştir.

Biz bu çalışmamızda II. Abdülhamid döneminde koruyucu hekimlikle ilgili gelişmeleri mevcut telif eserlerin ve arşiv vesikalarının verdiği imkanlar çerçevesinde incelemek ve bu gelişmelerin tıp tarihi açısından önemini vurgulamak istiyoruz. Ayrıca konuyla ilgili daha önce yayınlanmamış olan iki belgeyi de yayınlamak istiyoruz. Bu belgeler Türk tıp tarihi açısın-

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ademolmez@yahoo.com.

¹ R. Bonita; R. Beaglehole; T. Kjellström, *Temel Epidemoloji*, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 1.

² Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, Bursa 1982, s. 128.

³ İslam’ın gelmesinden sonra bu konuda Hz. Peygamber, “Bir yerde tâûn (veba) bulunduğunu iştirsiniz oraya girmeyin. Bulduğunuz yerde meydana gelmiş ise oradan da ayrılmayın” (Buhari, Tıp 30; Müslim, Selâm 92) diyerek farkındalık oluşturmuştur.

⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 188.

dan önemli anlamlar içermektedir. Belgelerden birisi, II. Abdülhamid'in Pasteur'e gönderdiği para yardımı ve Mecidiye Nişanı'nın iradesidir. Bu belge ile bu konuda daha önce verilen bilgiler ikmal olmuş, konunun en önemli vesikasına ulaşılmış olmaktadır. İkinci belge Sultan II. Abdülhamid'in akıl hastalarıyla ilgili yayınladığı iradesidir. Bu irade de Türk psikiyatr tarihi açısından önemlidir. Çünkü padişahın iradesi ile akıl hastalarının zincirle bağlanması yasaklanıyordu. Biz bu vesikayı yayınlamakla Türk psikiyatr tarihindeki bu önemli olayı padişah iradesi ile belgelemiş oluyoruz.

II. Abdülhamid'in Sağlık Politikası ve Koruyucu Hekimlik

II. Abdülhamid, devletin önemli vazifeleri olan eğitim, sağlık, ulaşım ve güvenlikle ilgili birçok projeler yaptırmıştır. Eğitimle ilgili ülke genelinde okullar açmış ve eğitimi yaygınlaştırmış; güvenlikle ilgili özgün politikalar geliştirerek toplulukların Osmanlı ile bağlarını güçlü tutmaya çalışmış; ulaşım ile ilgili karayolları ve demiryolları yapmış; sağlık alanında ise birçok hastane yaptığı gibi yeni gelişen teknikleri ülkeye getirmede öncü olmuştur.

II. Abdülhamid, sağlık alanına özel ilgi duymuştur. Kendi sağlığına dikkat ettiği gibi halkın sağlığı ile de ilgilenmiştir.⁵ Hastaneleri zaman zaman inceleyerek aksaklıkları görmeye çalışırdı. 1903'te Haydarpaşa Hastanesi'nde yaptırdığı bir incelemede hastaların izdiham içinde, birbirlerine temas halinde bulduklarını, koğuşların kalabalık olduğunu, çamaşır, aba, yatak ve yorganların eskidiğini, terliklerin olmadığını, koğuşların çerçevelerinin eskimiş ve bazı camlarının olmadığını, binaların kullanılması güç bir durumda bulunduğunu tespit ettirmişti.⁶ Ayrıca dünyadaki gelişmeleri bizzat kendisi takip etmiş; dikkate değer yenilikleri Osmanlı'ya getirmek için heyetler göndermiş; doktorların tedavi yöntemlerinde bir endişe oluşursa o konunun araştırılması için her türlü desteği vermiştir.⁷

Padişahın sağlığa bu kadar önem vermesinin insani ve siyasi nedenleri vardır. İnsani boyutu binlerce insanın salgın hastalıklardan kaybedilmesi; siyasi yönü ise, dünya devletleri içerisinde Osmanlı Devleti'ni itibarlı bir hale getirilme çabasıdır. Kuşkusuz her gün salgın hastalıklardan insanların kaybedildiği bir ülkede, Sultan'ın bu duruma bigane kalması düşünülemezdi. "Tebaanın hamisi" olan Sultan'ın bu duruma bir çare bulması en azından bu yolda çabalar içine girmesi gerekirdi; nitekim öyle olmuştur. Olayın siyasi boyutu padişahın "devletçi refleksi" ile ilgiliydi. 19. Yüzyılın ikinci yarısında dünya devletleri içinde Osmanlı Devleti'nin itibarlı bir devlet olabilmesinin yolu, bu konulara verdiği önemden geçiyordu. Bi-

⁵ II. Abdülhamid zamanında sarayda 50 civarında doktor ve sağlıkçı istihdam etmişti. Sarayda 20 doktor, 11 cerrah, 3 dişçi, 1 ortodontist, 2 kaşıkçı ve 1 kimyager olmak üzere 49 kişi istihdam edilmişti. Doktorlardan üçü, cerrahlardan sekizi ve eczacıların da biri Müslümandı. Diğer görevliler gayrimüslim Osmanlı tebeası içinden yetişmişlerdi. (Özlem Öztoksoy, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Saray Hekimleri", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 2006, s. 386.)

⁶ BOA., *Y.PRK.KOM.*, 190/12-1-2 29 Şevval 1320.

⁷ Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği*, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 458.

lindiği gibi, 19. Yüzyılda kongreler sembolik anlamlar içeriyordu. Medeni milletler ailesinin bir üyesi olarak görülmenin yolu, uluslararası kongrelere katılmaktan geçiyordu.⁸ Afrika'daki vahşi türleri korumaktan, görme engellilerin koşullarını düzeltmelere, dünya sağlık sorunlarına değin değışen konularda yapılan kongrelere katılmak medeni büyük devlet olmanın gereklerindendi.⁹ Padişah bu nedenlerden dolayı, sağlık sorunlarıyla özel olarak ilgileniyordu.

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı toplumu da en önemli meselelerinden birisinin sağlık olduğuna inanıyordu. Toplumun bu şura ulaşmasında, her gün karşılaştığı ölümlerin etkisi olduğu gibi, padişahın sağlık politikasının tebaaya yansımalarının da etkisi olduğu muhakkaktır. O zaman toplumun sağlık meselelerine bakışını anlamak için, Cülûs-ı Humâyunun sene-i devriyesinde devletten talep edilenler listesini görmek bizlere gerekli ipuçları vermektedir. Suriye Vilayetinden Vali Nazım'ın gönderdiği bir tezkirede vilayeti için padişahtan demiryolu, cami, mektep ve bakteriyolojihâne istiyordu.¹⁰ Bu sembollerden hareket edersek, toplum devlete ulaşım, imar, diyanet, eğitim ve sağlıkla ilgili yatırımları önemsedğini göstermektedir. Padişahın ve toplumun sağlığa ilgisi bu dönemde birçok yeniliğin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Bunların önemlilerinden birisi de aşılama çalışmalarıdır.¹¹

Çiçek Aşısı ve “Telkihane-i Şahane”

İnsanoğlu çeşitli hastalıklardan dolayı kitlesel ölümlere şahit olunca, tedavi etmek için çeşitli yollar aramaya başlamıştır. Bu çerçevede dünyada ilk aşılama örneklerine Çin'de rastlanmıştır. Bu uygulamalardan dolayı, Çin'de 11. Yüzyıla kadar çiçek hastalığı görülmemiştir. O dönemde aşılama çiçek hastalığından korunmak için, ciltteki iltihaplı maddenin sağlıklı kişilerin burnuna verilmesi şeklinde uygulanmıştır. Çiçek aşısının yakın dönemlerdeki denemelerinin Osmanlılar tarafından yapıldığı bilinmektedir. 1700'lerde Edirne'de yapılan uygulamalara göre, çiçek hastalarının döküntülerinden alınan maddeler çiçek çıkarmamış çocuklara uygulanmıştır. Geleneksel olarak bu işi yapan aşıcı kadınlar, ceviz kabuklarında ya da incir yapraklarında hastaların döküntülerinden alınan irini biriktirir, deriyi çizerek bu irini aşılar, sonra yara yerini gül yapraklarıyla kapatırlardı. Bu şekilde ölüm oranlarında büyük azalma sağlanmıştı.¹²

⁸ 19. Yüzyılın ikinci yarısında başlayarak devam eden bir seri Karantina Konferansları vardı. Bu konferanslarda bulaşıcı hastalıklara çare aranıyordu. 1851'de Paris'te, 1866'da İstanbul'da, 1874'te Viyana'da, 1885'te Roma'da, 1890'da Paris'te, 1893'te Dresden'de, 1894'te Paris'te 1897'de Viyana'da bu konferanslardan yapılmıştı. (Yüksel Güngör; Nermin Ersoy, “19. Yüzyıl Uluslar arası Karantina Konferansları”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2006, s. 344-345.)

⁹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, YKY., İstanbul 2002, s. 160.

¹⁰ BOA., *Y.PRK.UM.55/67*.

¹¹ Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 280.

¹² Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1948, s. 5.

Osmanlı'daki bu uygulama, İngiliz sefirinin eşi Lady Montagu tarafından İngiltere'ye öğretilmiş ve bu yolla Avrupa'ya çiçek aşısı yayılmıştır. Lady Montagu, 1 Nisan 1717'de dostu Miss Sarah Chiswell'e gönderdiği mektupta Osmanlı Devleti'ndeki aşı uygulamasından bahsediyordu.¹³ Ayrıca, 1718'de Londra'ya dönünce çiçek hastalığından ölen insanların olduğunu görerek Osmanlıların Edirne'de uyguladığı aşı sistemini öğretmiştir.¹⁴ Çiçek aşısı ile ilgili sistematik aşılama 1798'de Edward Jenner tarafından başlatılmış, daha sonra günümüze kadar gelişerek devam etmiştir. Jenner metodu Osmanlı Devleti'nde 1801'den itibaren uygulanmaya başlanmış; 1885'te çiçek aşısı uygulaması için kanun çıkarılmıştır.¹⁵

Dünyadaki bu ilk aşılama örneklerinden sonra, aşılama ile ilgili gelişmelerin yaşandığı dönem 19. Yüzyılın son çeyreğine yani II. Abdülhamid dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde dünyada 1885'te Pasteur kuduz aşısını, 1892'de Haffkin kolera aşısını, 1798'de Wright lebra ve inaktif tifo aşısını, 1897'de Haffkin veba aşısını ve 1903'de Strong veba (canlı) aşısını uyguladı. Dünyada hıfzıssıhha alanında bu gelişmeler yaşanırken, sağlıkla ilgili konulara oldukça duyarlı olan Sultan II. Abdülhamid'in bu gelişmelere bigâne kalması beklenemezdi. Nitekim öyle de oldu. Padişah bu gelişmelerle bizzat ilgilenererek, sağlık alanındaki keşifleri ülkesine taşımak için gayret etti. Bu gayretini hastaneler açarak, gelişmeleri öğrenmeleri için Avrupa'ya hekimler göndererek ve yeni sağlık gelişmelerini destekleyerek gösterdi.

Sultan II. Abdülhamid daha önce, korunma yolları hakkında çeşitli tecrübeler olan çiçek hastalığına karşı, ülke genelinde köklü tedbirler alınması için 1892'de *Telkikhâne-i Şahane*'yi kurdurdu.¹⁶ Burada üretilen aşıların bütün vilayetlere gönderilmesiyle hastalık kontrol altına alınmaya başlandı. Sonraki yıllarda bir merkezden gönderilen aşıların yetersiz gelmesi üzerine ülke genelinde telkikhâneler kurulmaya başlandı.¹⁷ Ancak birçok yerden telkikhâne açılması talebi gelmesi üzerine, 1898'de İstanbul'daki telkikhâne aşı üretimini artırılmasına karar verildi. Böylece her yerde telkikhâne açılmasına gerek kalmadı.¹⁸ Ayrıca padişah

¹³ Lady Montagu'nun mektubunun İngilizce aslı Ünver'de bulunmaktadır. Bu mektubun bir kısmında Montagu şöyle demektedir. "...Bizde çok mebzul ve vahim olan çiçek aşısı burada aşı denilen bir ameliyenin icadı dolayısıyla tamamen zararsız bir hale ifrağ edilmiştir. Birçok ihtiyar kadınlar vardır ki her sonbaharın Eylül ayında sıcaklar hafiflediği zaman bu ameliyeyi yapmayı kendilerine iş adettmişlerdir. ...İhtiyar kadın elinde içi en iyi çiçek cerahâtı dolu bir fındık kabuğu ile gelir ve size hangi damarınızı açtırmak istediğinizi sorar. Sonra derhal gösterdiğiniz yeri büyük bir iğne ile size hiç ızdırıp vermeden açar. Ve damarın içine iğnenin başının alacağı kadar bu zehirli damladan koyar. Sonra yaranın üstüne bir boş ceviz kabuğu koyarak kapatır". (Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı*, s. 19).

¹⁴ Şahiner, "Lady Mary Wortley Montagu", s. 161.

¹⁵ 25 Ramazan 1302'de çıkarılan bu nizamnâme dokuz maddeden oluşuyordu. Nizamnâme'de, okullara kayıt olanların aşı olması, aşı şehâdetnamesinin hekimler ya da yetkili kılınan kişiler tarafından verilmesi, askerlerin kendi birliklerinde aşılanarak şehâdetnâme verilmesi, nizamnâmeye uymayanların cezalandırılması, aşıların bedava yapılması, aşı olduğunun belgelenmesi için şehâdetnâme verilmesi, aşı memurlarının altı ayda bir İdare-i Tibbiyeye rapor vermesi hükme bağlanıyordu. (Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı*, s. 225-228)

¹⁶ BOA., *BEO.3209/240625*.

¹⁷ BOA., *DH.MKT, 2428/46*.

¹⁸ BOA., *DH.MKT, 2107/30*.

salgın hastalıklar ile ilgili insan yetiştirilmesi için Telkikhâne-i Şahâne içerisinde bir çiçek aşısı dershanesi açılmasını irade etti.¹⁹ İstanbul'da bütün öğrencilerin aşılınması zorunlu hale getirildi. Hatta 1898'de aşısı bulunmayan öğrencilerin tespit edildiği okullarda, müdürlerin cezalandırılması yoluna gidildi.²⁰

Kuduz Aşısının İstanbul'da Üretilmesi: "Da'ül-keleb Tedavihanesi"

II. Abdülhamid döneminde koruyucu hekimlikle ilgili gelişmelerden birisi de kuduz aşısı ile ilgilidir. Bilindiği gibi II. Abdülhamid'in saltanatında olduğu 1885 yılında, Fransız Louis Pasteur (1822–1895) kuduz aşısını keşfetmiş ve bir çocuk üzerinde başarı ile uygulamıştı. Padişah bu uygulamayı duyunca, 1886 yılında Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Alexander Zoeros Paşa (1842-1917), Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) ve Veteriner Kaymakam Hüsnü Bey (ö.1904)'den oluşan bir heyeti, konuyu öğrenmeleri için Paris'e gönderdi. Padişah, bu gidenlerle Pasteur'e kuduz tedavi merkezi açması için kendi istihkakından 10.000 frank para gönderdi. Ayrıca Pasteur'ü insanlığa hizmetinden dolayı Osmanlı nişanlarından Mecidiye Nişanı ile onurlandırmayı da ihmal etmedi.²¹ (EK-I)

Bu heyetin Paris'e gidişini o heyette bulunanlardan Hüseyin Remzi Bey, *Kuduz İlleti ve Tedavisi* adlı eserinde anlatmaktadır. Burada anlatılanlara göre: Heyettekiler 3 Haziran 1886'da Varna üzerinden Paris'e gitmek üzere yola çıkmışlar ve Varna'da trene binerek Paris'e 8 Haziran 1886'da ulaşmışlardı. Paris'e ulaştıktan sonra, Pasteur'le görüşebilmek için elçilik vasıtasıyla resmi yazı yazarak randevu istemişlerdi. Ancak bu yazının cevabının gecikmesi ve Pasteur'ün gelenlerden haberdar olması üzerine, onları davet ederek resmi yazışmaları beklemeden görüşmüşlerdi. Zoeros Paşa, Pasteur'u daha önceden tanıdığı için gayri resmi olarak görüşmek daha kolay olmuştu. Osmanlı heyeti Pasteur'ü ziyarete giderken resmi elbiselerini giymiş, Pasteur'e gereken hürmeti göstermişti. Buna mukabil Pasteur de Osmanlı heyetini iltifatlar ederek laboratuvarında kabul etmişti. Bu ilk karşılaşmada heyet adına bir konuşma yapan Zoeros Paşa, padişahın gönderdiği Mecidiye Nişanını ve para yardımını takdim etmişti. Takdim şekli Osmanlı heyetinin istediği gibi olmamıştı. Pasteur, kural gereği parayı ilgili komisyona vermeleri gerektiğini belirterek komisyonun yerini göstermiş ve bu iltifat ve yardımlardan dolayı padişaha teşekkürlerinin iletilmesini istemişti. Kendisine lütfedilen *Birinci Rütbe Mecidiye Nişanı* beratını da hürmetle ve teşekkürle kabul etmişti.²²

Osmanlı heyeti padişahın gönderdiği 10.000 frankı ilgili komisyon başkanı ve Fransız Akademisi Başkanı Amiral Çörein, La Graviere bildirmiş, o da Credie Fonciere'ye teslimini

¹⁹ BOA., İ.AS, 24/43.

²⁰ BOA., *MF.MKT*, 388/10.

²¹ BOA., İ.DH, 00989; Müfid Ekdal, *Türk Tıp Tarihi, Tıbhane'den Nümüne'ye*, Zafer Matbaası, İstanbul 1982, s. 25.

²² Hüseyin Remzi Bey, *Kuduz İlleti ve Tedavisi*, 1306, s. 126-129.

istemiştir. Böylece padişahın gönderdiği meblağ ilgililere teslim edilmiştir. Amiral Çörein, para yardımını kabul ederken, “hükümdarlar arasında insanlık adına hayır müesseselerine bu kadar büyük ihstanda bulunan ancak padişahınızdır” diyerek iltifat ve teşekkürlerini ifade etmiştir.²³

Paris’e giden heyettekiler Pasteur’un yanında bir süre eğitim gördüler. Eğitimleri sırasında Her gün 11-13 arasında Pasteur ve muavinleri nezaretinde Paris Dar’ül-fünûn’u muallimlerinden Dr. Grancher tarafından yapılan aşılari takip ettiler. Heyettekilerden Dr. Hüseyin Remzi Bey, Zoeros Paşa’nın istememesine rağmen, Pastur’un yanından ayrılmayarak mikrobiyolojiyi iyice öğrendi. Osmanlı heyetinin Pasteur’un yanında bulunduğu sırada günde 50-80 kişi aşılanmaya geliyordu. Bütün bu işlemler bedava yapıyordu.²⁴

Osmanlı heyetindeki bilim adamları eğitimlerini aldıktan sonra yurda döndüler. Yurda döndükten sonra, sadece aşı uygulamaları ile ilgilenmediler; aynı zamanda konuyla ilgili bilimsel çalışmalara da önem verdiler. İçme sularını inceleyerek bu konuda yayınlar yaptılar.²⁵ Bu arada Pasteur’le iletişimi kesmediler. Karşılaştıkları sorunları Pasteur’e yazarak onun yol göstermesinden yararlanmak istediler. Bu çerçevede Pasteur’dan Zoeros Paşa’ya tarihleri 20 Nisan 1887 ve 7 Ağustos 1887 olan iki mektup geldi.²⁶ Pasteur’un yazdığı bu mektuplardan 20 Nisan 1887 tarihli olanı, Zoeros Paşa’nın 7 Mart 1887’de İstanbul’da yapılacak konferansın Pasteur’e tahsis edildiğini bildirmesi üzerine yazılmıştı. Bu mektupta Pasteur, kendisine ve eserlerine gösterilen alakaya teşekkür ederek, sıhhi durumunun iyi olmayışından ve yaşının 64’e gelmesinden bahsediyordu. Ayrıca tedavi ettiği 700 hastadan ikisi hariç hepsinin iyi olduğunu söylüyor ve antirabik (kuduzu iyileştiren) tedavi görenler hakkında memnuniyet verici istatistiğe temas ediyordu. Bütün bunların yanında konferansta muhaliflerinin eleştirilmesini takdirle karşılıyordu.²⁷ Pasteur, 7 Ağustos 1887 tarihli ikinci mektubunda, kuduz tedavisindeki gelişmelerden bahsediyor, muhaliflerinin bazı görüşlerinin nasıl çürütüldüğünü anlatıyordu. Mektubun son kısmında, her yeni vakayı karşılaştıracak serumların hazır bulundurulmasını, apselerden sakınabilmek için temizliğe çok dikkat edilmesini ve miktar vasıtasıyla tesir edebilmek için ilik zerklerinin tekrarlanmasını belirtiyordu. Ayrıca, husule gelebilecek kazalardan korkmaya gerek olmadığını, 4-5 gün gibi kısa tefrik devirli tavşanlar kullanılmaması gerektiğini tavsiye ediyordu.²⁸

²³ Süheyl Ünver, “İstanbul’da Louis Pasteur’un İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 27, 1964, s. 101.

²⁴ Ünver, “Louis Pasteur’un İki Mühim Mektubu”, s. 100-101; Emre Karacaoğlu, “Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey’in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 20.

²⁵ Karacaoğlu, “Hüseyin Remzi Bey..”, s. 25.

²⁶ Bu mektupların asılları ve Türkçe çevirileri Ünver tarafından nakledilmiştir. (Ünver, “Louis Pasteur’un İki Mühim Mektubu”, s. 100-101).

²⁷ Ünver, “Louis Pasteur’un İki Mühim Mektubu”, s. 102.

²⁸ Ünver, “Louis Pasteur’un İki Mühim Mektubu”, s. 103.

Heyetkiler kuduz hastalığı ve tedavisi konusunda yeterince bir birikim sağlayınca, *Da'ül-keleb Tedavihanesi* kurulması için harekete geçtiler. 24 Kasım 1887 (8 Rebiülevvel 1305) Mekteb-i Tıbbiye'den Dahiliye Nezaretine gönderilen bir tezkerede Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde bir *Da'ül-keleb Tedavihânesi* kurulması için gerekli bütçe talep edildi. Böylece 1887'de kuduz hastalığını tedavi eden merkez kurulmuş oldu.²⁹

Bu arada Dahiliye Vekâletinden bütün vilayetlere gönderilen bir uyarıda, kuduz olan hayvanların itlaf edilmesi ve hastaların ise Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilmesi gerektiği belirtildi.³⁰ Kuduz aşısının keşfinden sadece üç yıl sonra, İstanbul'da kuduz aşısı üretilmeye başlandı.³¹ Bu merkez, Dünya'nın üçüncü, Doğu ülkelerinin ise ilk kuduz hastalığı tedavi merkezi oldu. Bu merkez çalışmalarını sonraki yıllarda da Paris'teki Pasteur Enstitüsü ile bilgi paylaşarak sürdürdü. Hatta 1905'te İstanbul *Da'ül-keleb Tedavihanesi* Müdürü Ziya Seyfullah Bey'e başarılı çalışmalarından dolayı Fransa Pasteur Enstitüsü tarafından nişan verildi.³²

Bakteriyolojihâne-i Şahâne

19. yüzyıl salgın hastalıklarla mücadele edilen bir yüzyıl olmuştu. Hindistan'dan Avrupa'ya dünyanın pek çok yerinde salgın hastalıklar binlerce insanın ölümüne neden olmuştu. Aslında epidemik hastalıkların bulaşma ile geçtiği ve bunlara mikro organizmaların ya da tohumların neden olduğu bilindiği halde ölümler durdurulamıyordu. 1850'lerde hastalıklara neden olan mikroorganizmalar arasına bakteriler de eklenmişti.³³

1892'de kolera salgını Karadeniz'in liman kentlerinden Osmanlı Devleti'ne de sirayet edince, Osmanlı toplumu kişisel ve toplumsal hijyenin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha hatırladı.³⁴ Hastalıklara karşı duyarlı olan II. Abdülhamid yapılabilecek her şeyi denemeye başladı.³⁵ Padişah, *Sıhhiye Meclisi*'ne ve *Hıfzıssıha-i Umumi Komisyonu*'na acil önlemler alınması için emirler verdi. Alınacak tedbirler konusunda bizzat kendisi de önerilerde bulundu. 1887'de başlayan çalışmalar 1893'te sonucunu verdi. Dr. Maurice Nicolle ve Hasan Zühtü Nazif Bey tarafından *Bakteriyolojihane-i Şahane* kuruldu. Bu kurumda bakteriyoloji ile ilgili dersler verildi ve pratik çalışmalar yapıldı. M. Nicolle'den sonra yerine 1901'de Remlinger, 1911'de Dr. Paul

²⁹ BOA., İ.DH., 1068/83733.

³⁰ BOA., DH.MKT., 2248/59.

³¹ Nuran Yıldırım; Bülent Özaltay, "Sultan II. Abdülhamid'in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*. Ed. Coşkun Yılmaz, 2012, s. 124.

³² BOA., İ.TAL., 363/39.

³³ Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1982, s. 104.

³⁴ Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, s. 128; Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 201. 24 Ağustos 1893'te Osmanlı Devleti'nde ilk kolera teşhisi Hasköy'de oturan Habibe Hanım'a konuldu.

³⁵ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, s. 455.

le Simond ve 1914'te Dr. Refik (Güran) getirildi.³⁶

II. Abdülhamid hijyeni bütün toplumda yaygınlaştırmak ve hastalıklara karşı tedbirler almak üzere Fransız Dr. Andre Chantemesse'nin önerisi üzerine 1893'te *tebhirhaneler* denilen dezenfeksiyon istasyonları kurdurdu.³⁷ Aslında tebhirhaneler “buğu” yahut da “dezenfekte” evleriydiler. “Tebhir” buhar kelimesinden geliyordu. Buhar haline getirme, tütsüleme, salgın ve bulaşıcı hastalıkların etkeni olan mikroorganizmaların bulunduğu giysi ve eşyaların basınçlı su ile yok edilmesi amacıyla etüvden geçirilmesi yani dezenfekte edilmesi demektir.³⁸ Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da kurulan Tebhirhaneler salgınların ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için hizmet ediyordu. Salgın hastalığa (kolera, tifus, dizanteri, veba, kızıl, kızamık, verem, suçiçeği v.b.) yakalanmış hastaların evlerini, eşyalarını dezenfekte ediyorlardı. Çalışma alanları çok genişti. Hastalığın görüldüğü mekanlar, hastalara ait eşyalar, gemiler, kayık veya diğer taşıma araçları, postadan gelen paketler, kısaca mikrobun ulaşabileceği her şey buralarda dezenfekte edilerek hastalığın önlenmesi amaçlanıyordu. Hastalık görülen okullar tatil edilmiş, ardından da ilaçlanmıştı.³⁹ Ayrıca kolera su ile ilgili olduğundan İstanbul'un içme sularının kontrol ve ıslahı, daha önemli hale geldi. Hijyen için suyun ve havanın önemi bilindiğinden, İstanbul suyunun demir boru ile taşınması çalışmaları başlatılmış,⁴⁰ binaların hijyen şartlarına uyması için kişi başına düşen hava miktarlarının hesaplanması yoluna gidilmişti.⁴¹ Ayrıca yeni hastaneler yapılırken havası temiz olan yerler tercih edilmeye başlanmıştı.⁴²

Padişah, sadece Osmanlıya özgü tedbirlerle yetinmedi; aynı zamanda başka devletlerin aldığı tedbirleri de inceledi.⁴³ Bu çerçevede Batıya heyetler göndererek onların uyguladığı

³⁶ Rengin Dramur, “Osmanlı Devleti'nde Kuşpalazı Hastalığı İçin Alınan Sıhhi Tedbirler”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2006, s. 273.

³⁷ Tebhirhaneler, kolera, çiçek, suçiçeği, veba, kızıl, kızamık, tifo, tifüs, dizanteri, difteri, verem, lohusa humması ve boğmaca gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu ve salgın yaptığı dönemlerde, hastaların veya bu hastalıklardan birinden ölenlerin kullandığı çamaşır ve her türlü eşyayı, hastalık görülen ev, işyeri, okul, araba, kayık gibi her türlü mekanı, şüpheli görülen ticari emtiayı, hayvanları ve bunların artıklarını, dışarıdan gelen gemileri, postadan gelen mektup ve paketleri dezenfekte eden sağlık kurumlarıdır. (Yıldırım, *Tebhirhaneler*, s. 199.)

³⁸ Yıldırım, *Tebhirhaneler*, s. 199; Yeşim Işıl Ülman, “Türkiye’de 19. ve 20 yüzyıllarda Tıp Tarihinin Anahatları”, *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40. Yılda 40 Kitap Serisi, Üniv. Yay. no.4711, Fakülte yay.no.00249, 2007, s. 179.

³⁹ BOA., *MF.MKT.* 1064/42; BOA., *MF.MKT.*, 300/39.

⁴⁰ BOA., *MUL.*, 16-3/3.

⁴¹ Mekteb-i Tibbiye-i Şahane için Haydarpaşa'daki bina yapılırken dershanelerin ve hasta koğuşlarının havadar olmasına dikkat edilmesi ve tavan yüksekliklerinin kişi başına düşen hava hesaplanarak belirlenmesi için irade vermişti. Emir gereği binanın tavanları çok yüksek yapılmış. Bu yüzden binanın zarafeti kalmamıştı.

⁴² Ülkemizin ilk senatoryumu 1906'da Hamidiye Etfal Hastanesinde çocuklar için onun döneminde açılmıştır. Ayrıca Kütahya'nın havası temiz bir yerinde sanatoryum açılması için emir vermiştir. Bu amaçla Almanya'da eğitimini tamamlayan Muammer Kemal Bey ve Hamidiye Etfal hastanesi doktorlarından üç kişiyi bu amaçla görevlendirmiştir. (BOA., *İ.HUS.*, 160/39.)

⁴³ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, s. 458.

tedavi yöntemleri hakkında bilgiler aldı. Bu sırada 1892'de Haffkine (1860-1930)'in kolera aşısına dair çalışmalar yapmış, bulduğu aşığı kendisi üzerinde denemişti. Ayrıca Avrupa'da itibar görmeyince Hindistan'da binlerce insan üzerinde deneyerek olumlu sonuçlar almıştı.⁴⁴ II. Abdülhamid kolera hakkında yeni bilgileri öğrenmek için Avrupa'ya heyetler gönderdi.

1888'de Roux, Yersin ve Loeffler difterinin toksinini bulmuşlardı.⁴⁵ II. Abdülhamid, 1894 yılında Peşte'de yapılan ilmi bir toplantıda, difteri serumunun bulunduğunu öğrenince, Bakteriyojihaneye-i Şâhâne Müdürü Dr. Nicolle'ü Paris'e gönderdi. Bu yıllarda difteriden çok sayıda insan ölüyordu.⁴⁶ Bu ölümler padişahın ailesini de vurmuştu. II. Abdülhamid, kızı Hatice Sultan'ı dört yaşında difteriden kaybetmişti. Padişah bu üzüntü üzerine Hamidiye Etfal Hastanesini yaptırdı ve difteri serumunun üretilmesi için her türlü desteği verdi. 1895'te Bakteriyojihaneye-i Şahane tarafından üretilmeye başlayan difteri serumu ile koruyucu sağlık hizmetlerinde önemli bir gelişme sağlandı.⁴⁷ Böylece bulunuşundan sadece bir yıl sonra difteri serumu Osmanlı topraklarında üretilmeye başlanmış oldu.⁴⁸

1885'te kuşpalazı hastalığına dair Avrupa'daki yeni gelişmeleri öğrenmek için Dr. Nizameddin ve Dr. Rızkullah Fransa'ya gönderildi.⁴⁹ 1894'te kuşpalazı için Dr. Roux'ın tedavi yöntemlerini kullanmak üzere bir hastane yapılmasına başlandı.⁵⁰ 1899'da Veba serumu üretimi için çalışıldı. Bu konuda Bakteriyojihaneye Müdürü Nicolle bir rapor hazırladı.⁵¹ 1900'de aşı yapan kişilerin mutlaka diploma sahibi olmaları emredildi. Diploması olmayanların aşı yapması yasaklandı.⁵² Ayrıca aynı yılın sonlarında genel sağlığın korunması için vilayetlere kurulan telkikhanelerin temiz ve havası temiz yerlere yapılması, buralara tayin edilecek doktorların Telkikhane veya Bakteriyojihanede üç ay kurs alması istendi.⁵³ Telkikhane-i Şahane'de eğitim almayanların aşı mustahzarlığında görev alamayacakları belirtiliyordu.⁵⁴ 1902'de Nişantaşı'ndaki Bakteriyojihaneye-i Şahane'de tifo serumu üretilmeye başlandı.⁵⁵ Kızıl ve kuşpalazı hastalıkları ile ilgili de çalışmalar yapıldı. II. Abdülhamid, 1903'te Hamidiye

⁴⁴ Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Kolera" s. 25.

⁴⁵ Dramur, "Osmanlı Devleti'nde Kuşpalazı...", s. 273.

⁴⁶ Hanzade Doğan,; İnci Hot, "Difteri Aşısı: Koruyucu Hekimlik Tarihinden Bir Örnek". *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 2006, s. 430.

⁴⁷ Nuran Yıldırım,; Bülent Özaltay, "Sultan II. Abdülhamid'in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*. Ed. Coşkun Yılmaz, 2012, s. 125.

⁴⁸ Dramur, "Osmanlı Devleti'nde Kuşpalazı...", s. 274.

⁴⁹ BOA., *DH.MKT.*, 343/49.

⁵⁰ BOA., *İ.HUS.* , 31/74; BOA., *İ.HUS.* , 32/14.

⁵¹ BOA., *A.MKT.MHM.*, 597/23.

⁵² BOA., *A.MKT.*, 2316/37.

⁵³ BOA., *DH.MKT.*, 2428/46.

⁵⁴ BOA., *DH.MKT.*, 2565/133.

⁵⁵ BOA., *Y.A.HUS.* , 424/32.

Etfal hastanesi bakteriyoloğu Süleyman Nuri Bey'i kızıl serumunun üretilmesini öğrenmesi için Avusturya ve Almanya'daki ilgili enstitülere gönderdi. Süleyman Bey döndükten sonra, hastanede kızıl ve kuşpalazı serumları ile çiçek aşısı *Darülistihzarı* açtı.⁵⁶

Akıl Hastalarının Zincirden Kurtarılması

II. Abdülhamid döneminde sağlık alanındaki önemli reformlardan birisi de akıl hastaları ile ilgilidir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde klasik çağda akıl hastaları musiki ile tedavi ediliyor; tedavi yöntemleri bugün bile dikkate alınması gereken özellikler taşıyordu.⁵⁷

19. Yüzyıla gelince her alanda olduğu gibi sağlık alanında da bir gerileme sözkonusuydu. Akıl hastalarının tedavi yöntemleri kötüleşmişti. 1840'larda İstanbul'a gelen seyyahların ifadelerine göre, *Süleymaniye Bimarhanesi*'nde hastalar tam bir sefalet içinde idi. Hastalar zincire vurulmuş, yâri çıplak bir halde bulunuyorlardı. Bu uygulamalar Osmanlı Devleti'nde modern psikiyatrinin öncüsü İtalyan hekim olan Luigi Mongeri'nin (1815-1882) İstanbul'a gelmesi ile değişmeye başladı. Mongeri, 1856'da Süleymaniye Bimarhanesi'ne atanınca burada yenilikler yapmaya başladı. Hastaların zincir ile bağlanması uygulamasına son verdi; ancak bu uygulama bütün Osmanlı topraklarına henüz yaygınlaşmamıştı.⁵⁸ Bu arada Süleymaniye Bimarhanesi 1873'te Toptaşı'na taşındı. Sağlık alanında başarılı çalışmalar yapan Luigi Mongeri'nin vefatından sonra, 19 sene yardımcılığını yapan Avram de Castro (1829-1918) 1882'de Toptaşı Bimarhanesi'ne baştabib oldu. Castro döneminde bimarhanenin şartları çok iyi değildi. 5-6 kişilik koğuşlara 20-25 kişi yatırılıyordu. Toptaşı Bimarhanesi, 400'ü hasta olmak üzere çalışanlarla birlikte 650 kişinin kaldığı sağlıksız bir mekan haline gelmişti.⁵⁹ Şartları iyi olmadığı için salgın hastalıklardan endişe edilen bir dönemde salgın hastalıklara yakalanmışlardı. 1893 yazında İstanbul'da kolera salgını başlayınca Toptaşı'na da sirayet etmişti. Bu salgında Bimarhaneden 86 kişi kaybedildi. Kayıplar nedeniyle Bimarhane kamuoyunda tartışılmaya başlandı. Kolera salgınından sonra baştabib Avram de Castro hastanede yeni düzenlemeler yaptı. Bimarhane'nin kapasitesini 300 erkek ve 150 kadınla sınırlandırdı ve yeni koğuşlar yapılıncaya kadar yeni hasta almamaya karar verdi.⁶⁰

Kolera salgınından sonraki yeni düzenlemelerin yapıldığı dönemde, II. Abdülhamid bimarhanelerin durumunu iyileştirmek için bazı yeni kararlar aldı. Bunlar akıl hastalarının zincirle bağlanmasını yasaklanması ve akıl hastalarının gömlek kullanmalarının mec-

⁵⁶ Yıldırım, "Sultan II. Abdülhamid'in Sağlığı..", s. 125.

⁵⁷ Sezer Erer; Elif Atıcı, "Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *I. Uluslar arası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 2008, s. 1637.

⁵⁸ Murat Hocaoğlu, "Psikiyatri tarihi, gerçekten acılarla dolu", Fatih Artvinli ile Röportaj, *Okuryazar.tv*, Çevrimiçi: 05.02.2014.

⁵⁹ Fatih Artvinli, "Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir Biyo-Bibliyografi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XIII/2, 2012, s. 88.

⁶⁰ Artvinli, *Avram de Castro*, s. 90-91.

bur edilmesidir. 10 Ağustos 1894'de çıkardığı iradesi ile Osmanlı psikiyatri tarihi açısından önemli olan bir adım atıldı. Böylece hastalar boyunlarına ve ayaklarına takılan zincirlerden kurtulmuş oldular. Bu uygulama o günden bugüne devam etti.⁶¹ (EK-II) Aslında yukarıda belirttiğimiz gibi, padişah bu iradeyi yayınlamadan önce, ülkenin bazı hastanelerinde zincir uygulaması kaldırılmıştı; ancak bu uygulama yaygınlaştırılmamıştı. Padişahın bu iradesi ile zincir yasaklanmış; gömlek giyilmesi mecbur edilmiş oldu.

Sonuç

II. Abdülhamid koruyucu hekimlik alanında tarihimizin öncü isimlerinden birisidir. Koruyucu hekimlik alanında pek çok gelişmenin onun döneminde yaşanması, Osmanlı Devleti için bir şans olmuştur. Çünkü sağlığa ilgi duyan padişah, tıbbî gelişmeleri, çok vakit geçirmeden yurda getirmiştir. Avrupa'da bulunışundan 3 yıl sonra kuduz aşısını, 1 yıl sonra da difteri aşısını Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını sağlamıştır. Bununla da yetinmemiş aşı üretim merkezleri kurdu muştur. O dönemde Telkikhane-i Şahane'de üretilen aşılari bütün Osmanlı ülkesine yetecek boyuta ulaşması, üretim miktarındaki artışı anlamak bakımından önemlidir. Padişah Osmanlı Devleti'nin dışındaki gelişmelerden de istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Bu çerçevede yurt dışına birçok heyet göndermiş, başarılı bilim insanlarını ödüllendirmiştir. Pasteur'e gönderilen para ve Mecidiye Nişanı bu anlamdaki örneklerdir. II. Abdülhamid, kurdurduğu hastaneler, tebhirhaneler (dezenfektasyon istasyonları), okullardaki ilaçlamalar ve üretimini gerçekleştirdiği aşı ve serumlarla bulaşıcı hastalıkların çok can kaybına neden olmaması için çabalamıştır. Onun kurdurduğu müesseseler Cumhuriyet döneminde 1928'de Ankara'da kurulan Refik Saydam Hıfzıssıhha Müessesesinin temelini oluşturmuştur. Padişahın koruyucu hekimliğe önemli bir katkısı da akıl hastalarına zincir takılmasını yasaklayarak, gömlek giyme uygulamasını başlatması olmuştur. Bu uygulama ile modern psikiyatrinin gereklerini ilk kez Osmanlı ülkesi geneline yayarken, insanlık dışı zincir uygulamasını yasaklayan öncü olmuştur.

⁶¹ Ekte sunulan belge, II. Abdülhamid döneminde akıl sağlığı açısından yapılan büyük değişimi göstermektedir. (BOA., *DH.MKT.*, 273/4).

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.2316/37, 9 Za 1317; *A.MKT.MHM.*, 597/23, 14 Ca 1317; *BEO*, 3209/240625; *DH, MKT*, 343/49, 16 Ş 1312; *DH. MKT*, 2565/133; *DH. MKT.*, 2107/30, 1 Ca 1316; *DH. MKT.*, 2428/46, 22 B. 1318; *DH.MKT*, 2248/59, 13 Ca 1317; *DH.MKT*, 2428/46, 22 B 1318; *İ.AS*, 24/43, 19 S 1318; *İ.DH*, 1068/83733; *İ.DH.*, 00989; *İ.HUS.* , 160/39, 13 L 1325; *İ. HUS.* , 31/74, 20 Ca 1312; *İ.HUS.* , 32/14, 10 C 1312; *İ.TAL.*, 363/39, 11 S1323; *MF.MKT.*, 1064/42, 6 C. 1326; *MF.MKT.*, 300/39, 20 B 1313; *MF.MKT.*, 388/10, 21 L 1315; *MUI*, 16-3/3, 5 L 1327; *Y.A.HUS.* , 424/32, 14 Ca 1319; *Y.PRK.UM.*, 55/67; *Y.PRK.KOM.*, 190/12-1-2 29 Şevval 1320.

Kitap ve Makaleler

Artvinli, Fatih, *Toptaşı Bimarhanesi 1873-1927*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

Artvinli, Fatih, "Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir Biyo-Bibliyografî", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XIII/2, 2012, 85-97.

Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, Haz. M. Metin Hülagu, İstanbul 2003.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği*, Kitabevi, İstanbul 2007.

Bonita, R.; Beaglehole, R.; Kjellström, T., *Temel Epidemoloji*, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Demirhan, Ayşegül, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, Bursa 1982.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, YKY., İstanbul 2002.

Doğan, Hanzade - Hot, İnci, "Difteri Aşısı: Koruyucu Hekimlik Tarihinden Bir Örnek". *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 2006, s. 427-437.

Dramur, Rengin, "Osmanlı Devleti'nde Kuşpalazı Hastalığı İçin Alınan Sıhhi Tedbirler", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2006, s. 272-284.

Ekdal, Müfid, *Türk Tıp Tarihi, Tıbhane'den Nümüne'ye*, Zafer Matbaası, İstanbul 1982.

Erer, Sezer - Atıcı, Elif, "Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 2008, s. 1637-1641.

Güngör, Yüksel - Ersoy, Nermin, "19. Yüzyıl Uluslar arası Karantina Konferansları", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2006, s. 342-350.

Karacaoğlu, Emre, "Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Hacıömeroğlu, Mustafa, "Türkiye'de Aşı Serum Üretiminin Tarihçesi" *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2006, s. 547-548.

Hocaoğlu, Murat, "Psikiyatri tarihi, gerçekten acılarla dolu", Fatih Artvinli ile Röportaj, *Okuryazar.tv*, Çevrimiçi: 05.02.2014.

Hüseyin Remzi Bey, *Kuduz İleti ve Tedavisi*, 1306.

Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960.

Öztoksoy, Özlem, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Saray Hekimleri", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 2006, s. 383-391.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Şahiner, Mustafa, "Lady Mary Wortley Montagu And Smallpox Vaccination in Eighteenth Century Turkey", *I. Uluslar arası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 2008, s. 1610-1611.

Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1999.

Ülman Yeşim Işıl, "Türkiye'de 19. ve 20 yüzyıllarda Tıp Tarihinin Anahatları", *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40. Yılda 40 Kitap Serisi, Üniv. Yay. no.4711, Fakülte yay.no.00249, 2007, s. 175-186.

Ünver, Süheyl, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1948.

Ünver, Süheyl, "İstanbul'da Louis Pasteur'un İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 27, 1964, s. 99-114.

Yıldırım, Nuran, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Topthane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 199-217.

Yıldırım, Nuran, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", *Mostar*, S. 58, 2009.

Yıldırım, Nuran - Özeltay, Bülent, "Sultan II. Abdülhamid'in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*. Ed. Coşkun Yılmaz, 2012, s. 123-146.

EK-I: İkinci Abdülhamid'in Pasteur'e para ve Mecidiye Nişanı göndermesine dair irade. (BOA, İ.DH., 00989).



مخصوصاً

دكتور ميسو پاستور را دارالكلية عطف تذاوي عطف افترج اجمه عطف ائس علبا، اجموه يارسه و شازام حكومتك عطف
سندره و ض اعانتة اوبه به فرافده عطف زورده بانام توبعا اريانا و صلبا اوبه ميسو پاستور و ض ايرجى بيه و نه ناه بجر
عطف عطفاه بجره ارفند اربيل عطفاه عطفه و اوركده اس چيخه ما ياروشيه
عطفه

Mâbeyn-i Humâyun Başkitâbeti

Doktor Mösyö Pastör'ün da'ül-kelb illetinin tedâvisi zımında ihtira' eylemiş bulunduğu **aşı ameliyatı** için, Paris'te **küşâd eyleyeceği** cemiyete taraf-ı saltanat-ı seniyyeden dahi îâneten **on bin frank** itâsıyla Zorus Paşa'ya tevdi'an irsâli ve mumaileyh mösyö Pastör'e dahi **Birinci Rütbeden Nişân-ı Mecidiye** itâsı emr-i fermân buyurulmuş olmakla, olbab-da emr-i fermân hazret-i veliyyülemrindir. 25 Şaban 1303/17 Mayıs 1302.

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri

Süreyya

EK-II: İkinci Abdülhamid'in akıl hastalarına zincir takılmasını yasaklayarak, gömlek giyilmesini istediği iradesi. (BOA, *DH.MKT*, 273/4, 17 S 1312).

بندر سرکات داروس
۱۴۰۰
اورنده بلیبریم نام محی جواریده بولنده بیخانه ده کی بجایک بولنده زنجیری تاقده
اولینی عرصه واسف واقعه معلوم عالی جو رطه اولوب بقه صدر بولنده
قیما جارده اولده سواصلک ترفیاه فیه ایله تات اولده طرفی جهله اهلیاتک
ایله ریک زمانه ده بیخانه کوملاک قوللا تاقده اولیغده و ترفیات هرده قاریتو
ضره ده بولنده بیخانه لوده الحاقه لکده زنجیری سخی با دی تاسف بولنده
بولک سفید لکده کوملاک سخی ضمه داخله تاقده جلیله نه او امر لوده مقضای
هر روزانه لکده طرف فلاقیه لکده اولیغده امر لوده طرف رطی بولنده
۱۴۰۰
سرای
سرکات داروس
ترکی

Yıldız Sarayı Başkitâbet Dâiresi

1200

Edirne'de Yıldırım nâm mahal civârında bulunan bîmârhânedeki mecâninin **boyunlarına zincir takılmakta** olduğu arz ve iş'âr-ı vâki'den malûm-ı âli buyurulmuş olub başka suret bulunamamasına mebni, kadîmen câri olan iş bu usûlün terakkiyât-ı fenniye ile sâbit olan mazarratı cihetiyle ahiren terk edilerek zamanımızda **mecânin** için gömlek kullanılmakta olduğundan ve terakkiyât-ı hazıraya karşı taşrada bulunan Bimârhânelerde itâle-i hazâ zincir istimâli bâdi-i teessüf bulunduğundan bunun men'îyle **her yerde gömlek isti'mâli** zımında Dâhiliye Nezâreti Celîlesine evâmir-i lâzime i'tâsı muktezây-ı emr-i fermân-ı hümayûn hazret-i hilâfetpenâhiden olmakla, olbâbda emr-i fermân hazreti veliyyülemrindir. 5 Safer 1312/29 Temmuz 1310.

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri

Süreyya